

Vidya Vikas ShikashanSanstha, Hinganghat

MATOSHRI ASHATAI KUNAWAR

ARTS, COMMERCE & SCIENCE WOMENS COLLEGE

Sant Tukadoji Ward, Nandori Road, Hinganghat, Dist. Wardha -442301

(Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

E-Mail ID : makm.college@gmail.com

Mobile No. 9850808807, (Office No. 8483922491)

(Estd. 2018)

Principal

Dr. UmeshTulaskar

NAAC B+
ACCREDITED

Criterion - 3.2.2: Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during year

Link:

<https://makwc.ac.in/research/>

बेटी बचाओ • बेटी पढाओ

PRINCIPAL
M.A.K. Women's College
Hinganghat

VIDYA VIKAS EDUCATION SOCIETY HINGANGHAT'S
VIDYA VIKAS ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, SAMUDRAPUR
DISTRICT: WARDHA 442305

(Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur, Maharashtra)

ORGANIZED

TWO DAYS

INTERDISCIPLINARY NATIONAL E-CONFERENCE

ON

“CONTEMPORARY ASPECTS IN HUMANITIES, SOCIAL SCIENCE AND COMMERCE”

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. **Umesh Pandurangji Tulaskar**, **Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samudrapur, District -Wardha** has participated in Two Days Interdisciplinary National E-Conference on **“Contemporary Aspects in Humanities, Social Science and Commerce”**, organized on 3rd and 4th January 2024 Days- Wednesday and Thursday.

He/She has Published/Presented a research paper entitled: **Effective Teaching Techniques in Higher Education to Enhance Students Academic Performance**

Convener
Mr. Ganesh Bele
Assistant Professor

Co-Convener
Dr. Pramod Alone
Librarian

Organizer
Dr. Kishorchandra Rewatkar
Principal

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९१ • सप्टेंबर २०२३ • पुरवणी विशेषांक अंक-२

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विद्यमान पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

● श्री. प्रा. प्रकाश पाठक	अध्यक्ष
● श्री. आनंद राजवाडे	प्रमुख मार्गदर्शक
● श्री. दलीचंद जैन	उपाध्यक्ष
● श्री. लखन भतवाल	उपाध्यक्ष
● श्री. संजय मुंदडा	कार्याध्यक्ष
● सौ. लता आगीवाल	कार्योपाध्यक्ष
● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	मुख्य चिटणीस
● सौ. आशा छाजेड	उपसचिव
● श्री. व्यंकटेश दाबके	खजिनदार
● प्रा. श्री. सुनिल मुंदडा	वस्तु संग्रहालय चिटणीस
● श्रीमती जयश्री शहा	ग्रंथालय चिटणीस
● प्रा. डॉ. अनिल बैसाणे	संशोधन प्रकल्प चिटणीस
● प्रा. डॉ. सौ. मृदुला वर्मा	संशोधक त्रैमासिक चिटणीस
● प्रा. पी. बी. गायकवाड	संशोधन अधिकारी
● श्री. इंद्रजित अभिमन्यू शहा	कार्यकारी सदस्य
● प्रा. श्री. श्रीपाद नांदेडकर	क्युरेटर (पदसिद्ध)

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5900

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक २ - सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९१
- पुरवणी अंक : २

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला चर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००६
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिन्ने, चारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. कादंबरी- एक वाङ्मयप्रकार
- डॉ. भारती डी. रत्नपारखी/चिमूरकर ----- ११
२. स्त्री सक्षमिकरण: योजना आणि उपाय
- डॉ. हर्षना सोनकुसरे ----- १४
३. राजकारणातील महिलांची भूमिका आणि प्रतिनिधित्व
- प्रा. नरेश वासुदेव पाटील, डॉ. ज्योती निसवाडे ----- १८
४. भारतातील नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समस्या : प्रसारमाध्यमाची भूमिका आणि महत्त्व
- डॉ. तक्षशिला मोटघरे ----- २५
५. महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीतील असमानता: तुलनात्मक अध्ययन
- प्रा. डॉ. सुनील शिंदे ----- २९
६. भारतातील ग्रामीण महिलांसमोरील आव्हाने, भेडसावणाऱ्या समस्या आणि सद्यस्थिती
- डॉ. पुनमकुमार येसंबरे ----- ३५
७. खोती पद्धती व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ.नरेंद्र के पाटील ----- ३९
८. महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने
- डॉ. भागवत पांडुरंग ठाकूर ----- ४३
९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील स्त्री जाणिव्या
- प्रा. सरोज एन. शिंगाडे, डॉ. जगदिश्वर मेथ्राम ----- ४६
१०. आदिवासी समाजातील महिलांचे स्थान एक अध्ययन
- प्रा. डॉ. कुंदन एस. दुफारे, प्रा. डॉ. वीणा एम.जंबेवार ----- ४९
११. देवदासीच्या जीवनावरील 'देवनथरी' नाटक : एक समाजयास्तव
- डॉ. रेखा जगनाळे मोलेवार ----- ५३
१२. भारतीय संविधान आणि महिला हक्कांची सद्यस्थिती
- मनिषा महादेव मस्के ----- ५८

६०. चंद्रपूर जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेच्या ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा आढावा
- प्रा. माया ई. डाकाहा, डॉ. राजेश पी. कांबळे ----- २५४
६१. महिला सक्षमीकरण आणि मानवी अधिकार
- डॉ. गजानन बापूराव ठक ----- २५८
६२. पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये स्थानिक पदाधिकाऱ्यांची भूमिका
- संदिप दशरथ ठेंगरी, प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेधर ----- २६१
६३. अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे साक्षरता प्रमाण
: भौगोलिक अध्ययन
- डॉ. निखील मनोहरराव देशमुख ----- २६४
६४. बहुरूपी भटक्या जमातीच्या स्त्रियांचे संघर्ष
- कु. प्रिती उद्धव नैताम, प्रा. डॉ. स्निग्धा आर. कांबळे ----- २६८
६५. भटक्या जमातींच्या आर्थिक विकासासाठीच्या योजना : एक समष्टी अभ्यास
- डॉ. सतीश अशीनाथ गोंडे, डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील ----- २७१
६६. भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांच्या समस्या विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या
विचारांचे एक अध्ययन
- प्रतिभा विश्वनाथ दुबे, प्रोफेसर डॉ. आर. एम. झाडे ----- २७५
६७. महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणात मृणाल गोरे यांची भूमिका
- प्रा. शिवाजी रावसाहेब नेटके ----- २७९
६८. वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार
- कु. उषा जगन्नाथ ठाकरे, प्रा. डॉ. जगदीश्वर एम. भैराम ----- २८२
६९. महिला सक्षमीकरणात संचार माध्यमांची भूमिका व योगदान
- शुभांगी गोविंदराव चौधरी, डॉ. स्निग्धा आर कांबळे ----- २८६
७०. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर आणि स्त्री सबलीकरण: एक समाज शास्त्रीय अभ्यास
- प्रा. डॉ. अनिल म्हाळाप्या गाडेकर ----- २९०
७१. सोशल मीडिया आणि युवक
- कु. पायल पुंडलिक खोन्नागडे, डॉ. माया बी. मसराम ----- २९५

भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांच्या समस्या विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे एक अध्ययन

प्रतिभा विश्वनाथ दुवे
संशोधक

प्रोफेसर डॉ. आर. एम. झाडे
मार्गदर्शक
के.डि.डि. महाविद्यालय, चामोशी,
जिल्हा - गडचिरोली

सारांश (Abstract) :

आजच्या आधुनिक काळात महिला सक्षमीकरण हा विशेष चर्चेचा विषय आहे. स्त्री ही मानवी सजीव सृष्टीची जननी आहे. तसेच ती निर्मात्यांची शक्ति मानली जाते. शिवाय असे मानले जाते की, मानव जातीच्या अस्तित्वासाठी स्त्री जबाबदार आहे. स्त्री व पुरुष या निसर्गाने निर्माण केलेल्या मानवी जाती परस्परावलंबी आहेत. म्हणूनच संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालविण्यासाठी स्त्री व पुरुष या दोगांचीही भूमिका महत्वाची असते. कोणत्याही एकट्याने संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालू शकत नाही. दोघेही महत्वाचे असले तरी समाजामध्ये महिलांच्या तुलनेत पुरुषांना महत्वाचे स्थान व दर्जा देण्यात आलेला आहे. याच कारणामुळे महिला पुरुषांच्या तुलनेत मागे पडलेल्या आहेत. महिलांमध्ये 'स्व' जाणिवांचा विकास करणे, तिच्या हक्क व अधिकारांविषयी जागृत करणे, तिला स्वतःचे निर्णय घेण्यास सक्षम बनविणे यासाठी शासनाने महिला सक्षमीकरणाचे धोरण स्वीकारले आहे. महिलांमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक दृष्ट्या सशक्त बनविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना :

मानव समूहात स्त्री जातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्री हीच मानवाच्या उन्नतीची जननी आणि सृष्टीची शक्ति मानली जाते. स्त्री आणि पुरुष जन्मता दोघेही नैसर्गिक दृष्ट्या समान आहेत. परंतु मानव निर्मित समाज व्यवस्थेने समाजाचे लिंग भेदाच्या आधारावर स्त्री पुरुषांमध्ये समाजाचे श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असे दोन भागांमध्ये विभाजन केले. स्त्री ही आई, बहीण, पत्नीची भूमिका पार पाडते. कुटुंब समर्थपणे पेलत असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतःचा निर्णय घेण्याचा फारसा अधिकार नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होत आहे. तिला तिच्या अनेक अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. हे आपल्याला वैदिक काळ, मध्ययुगीन काळ,

स्वतंत्रपूर्वीचा काळ आणि स्वतंत्र नंतरचा काळ, अशा प्रत्येकच काळात दिसून येते. स्त्रियांचे क्षेत्र फक्त चूल आणि मूल इतकेच मर्यादित करण्यात आले आहे. स्त्रियांना प्रोत्साहित करणारे वर्तन करून त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हिणत्वाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्यांचे सुचालन करणे आणि लैंगिक क्षमतेद्वारे समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टीकोण केलेली कृती याचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय. आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय, व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधि मिळाली पाहिजे. तरच त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढेल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला शिक्षणाबाबत स्पष्ट असे विचार आहेत. त्यांच्या मते मुलगा शिकला तर फक्त त्याचा एकट्याचाच विकास होतो, परंतु मुलगी शिकली तर संपूर्ण कुटुंबाचा विकास होतो. मुली जर शिकल्या तर विषमता व सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकतील बाबासाहेबांचे महिला सक्षमीकरणाबाबतचे काम फक्त जनजागृती पर्यंत मर्यादित नव्हते तर त्यांनी प्रत्यक्ष कायदे निर्मितीत पण महिलांच्या हक्काबाबत लढा दिला. हिंदू समाजातील महिलांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी संसदेत आणलेले 'हिंदू कोड बिल' हा त्यांचाच एक भाग आहे. बिल पास न झाल्यामुळे त्यांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

आज भारतातच नाही तर संपूर्ण जगामध्ये सुद्धा महिला पुरुषांप्रमाणे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या सक्षम व्हावी म्हणून सर्व प्रथम १९८५ मध्ये नेरोबी येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला संमेलनामध्ये महिला सक्षमीकरणाचे विजारोपण करण्यात आले. त्यानंतर भारताने सुद्धा २००१ हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष म्हणून जाहीर केले. महाराष्ट्र शासनाने सुद्धा २००१ हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष मानले.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय :

कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाची संधि उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री पुरुष असमानता नष्ट करणे. या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात.

वरील व्याख्यावरून असे लक्षात येते की, महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना स्वतःच्या अधिकारांप्रती जागृत करणे होय. ज्याप्रमाणे पुरुष हा मानव प्राणी आहे. त्याचप्रमाणे महिला देखील एक मानव प्राणीच आहे. ती पुरुषांपेक्षा वेगळी नाही. ती सुद्धा पुरुषांप्रमाणे निर्णय घेण्यास सक्षम आहे. ही भावना तिच्यामध्ये रुजविणे होय.

भारतात महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता :

भारतात महिला सक्षमीकरणाची अनेक कारणे आहेत. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्य युगीन काळात भारतीय महिलांच्या सन्मानाची पातळी लक्षणीयरीत्या कमी झाली. त्यांना प्राचीनकाळी जो आदर दिला जात होता, मध्ययुगीन काळात तो आदर कमी होऊ लागला. आधुनिक युगात अनेक भारतीय महिला अनेक महत्त्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय पदांवर तैनात आहेत. तरीही सामान्य ग्रामीण महिलांना अजूनही त्यांच्या घरात राहण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांच्याकडे सामान्य आरोग्य सुविधा आणि शिक्षण यासारख्या सुविधा नाहीत.

१. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे शिक्षणाची समान संधि उपलब्ध करून देणे.
२. ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये अधिक रोजगारक्षम उपलब्ध करून देणे.
३. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील भुगतान मधील असमानता दूर करणे.
४. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना समान शिक्षण प्रगति आणि मोबदला सुनिश्चित करण्यासाठी.
५. लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी.
६. भारतीय समाजात महिलांना सन्मान देण्यासाठी, पुरुषांप्रमाणे सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक अधिकार प्रतिबंधित करण्यासाठी.

अशाप्रकारे वरील प्रमाणे स्त्रियांचा विकास करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे.

महिलांच्या समस्या :

भारतातील प्रत्येक स्तरातील महिलांच्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत. तरी सर्वसाधारण समस्यांचा विचार केला तर कौटुंबिक

हिंसाचार, सामाजिक हिंसाचार, शिक्षणाच्या समस्या, आरोग्याच्या समस्या इत्यादी समस्यांची वर्गवारी करता येईल.

१) कौटुंबिक हिंसाचार :

महिलांना त्यांच्या लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या प्रकारातील समस्या ह्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या असू शकतात. तसेच वेगवेगळ्या पातळीवरील असू शकतात. सध्या आपण विज्ञान तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार खालच्या दर्जाचे आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई-वडील जोक करतांना दिसतात. महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात. व मुलगी असेल तर त्या महिलेला दोष दिला जातो. ज्याच्या पदरी पाप त्याच्या पदरी मुलगी आपोआप हीच भावना लोकांच्या मनात आहे. म्हणूनच स्त्री भ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. कौटुंबिक हिंसाचारात हुंडाबळी, माहेरहून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाली नाहीत किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पती असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी इ. समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वासमोर येत नाही. पोलिसात तक्रार दिली जात नाही.

२) सामाजिक हिंसाचार :

या प्रकारामध्ये समाजाकडून विविध प्रकारांनी महिलांना त्रास दिला जातो. यात छेडाछेड, विनयभंग, बलात्कार असे मुद्दे येतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा अॅसिड हल्ला, चाकू हल्ला, तसेच ऑफिस मध्ये काम करणाऱ्या महिलांना बऱ्याच वेळी छेडाछेडीला तोंड द्यावे लागते. या सगळ्या मागे पुरुषांच्या लेखी बाईचे असलेले दुय्यम स्थान, तिच्यावर त्याने प्रस्तावित केलेला मालकी हक्क कारणीभूत आहेत. समोरची व्यक्ति म्हणजे स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तु असल्याने तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करणे सहज शक्य आहे. असे पुरुषाला वाटत राहते. ती प्रतिकार करू शकणार नाही असे गृहीत धरूनच पुरुषांकडून एवढी हिंमत होते. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना घडल्यावर त्याचे पडसाद वेगवेगळ्या स्तरावर उमटतात. अगदी रस्त्यापासून संसदेपर्यंत. पण त्या घटना होऊ नयेत म्हणून जनजागृती मात्र कमीच होते.

३) शिक्षणाच्या समस्या :

महिला ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात मुलींना शिक्षणासाठी पाठविले जात नाहीत. मुलींना शिकून काय करायच हाच विचार आपल्या समाजात रुजला आहे. पण महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या

कुटुंबा बरोबरच देशाचा विकास करू शकतात. एक महिला शिकली तर एक कुटुंब शिकते. महिलांसाठी सरकारने विविध शैक्षणिक योजना आणल्या आहेत. पण जो पर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तो पर्यंत त्या योजनांचा फायदा महिलांना मिळणार नाही. महिला फक्त चूल आणि मूल यासाठी या मानसिकतेतून आता समाजाने बाहेर पडले पाहिजे. तरच महिलांचा विकास होऊ शकतो.

४) आरोग्याच्या समस्या :

आज आपण बघतो की भारतातल्या दर दोन महिलांमध्ये एक महिला कसल्या न कसल्या अशक्त पनाच्या तक्रारीने ग्रस्त आहेत. ३५ टक्के महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत. तर १५ टक्के महिलांना कमी गंभीर स्वरूपाच्या अशक्ततेचा त्रास आहे. महिलांसाठी पुरेशा वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्या मध्ये ही समस्या निर्माण झाली असल्याचे मत काही महिला डॉक्टरांनी व्यक्त केले आहे. महिलांच्या जीवनात आरोग्य हा शेवटचा प्राधान्याचा विषय असतो. लहान मोठ्या आजारासाठी बायकांनी डॉक्टरकडे जाण्याची गरज नसते असे सरसकट मानले जाते. त्यामुळे त्यांचे हे लहान मोठे आजार बघता बघता मोठे होतात आणि गंभीर स्वरूप धारण करतात.

विशेषतः कर्करोगाच्या बाबतीत ही गोष्ट लक्षात येते. कितीही त्रास होत असला तरी तो सहन केला पाहिजे ही महिलांची मानसिकता असल्यामुळे त्या कर्करोगाच्या पहिल्या अवस्थेतील त्रास तसाच अंगावर काढतात. आणि जेव्हा त्या तपासण्यासाठी म्हणून डॉक्टरकडे जातात तेव्हा कर्करोग पुढच्या अवस्थेत गेलेला असतो. भारतात महिलांमध्ये गर्भाशयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामागे त्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष हेच कारण आहे. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या समस्या त्यांचा विकास स्त्री मुक्त झाली पाहिजे. या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समाज प्रबोधन आणि कायद्याचा आधार घेतला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक कायदा आणि महिला सक्षमीकरण विषयक विचार :

स्त्री विषयक कायदा :

कोणत्याही देशाच्या प्रगतिचे मोजमाप हे स्त्रियांच्या प्रगतिच्या आधारे केले जाते. भारतातील सर्व धर्मीय महिला सक्षम होण्यासाठी त्यांनी सामाजिक चळवळी सुरू केल्या. या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समाज प्रबोधन व कायदा करण्यात आला. स्त्रियांमधील प्रेरक शक्ति जागृत करण्यासाठी त्यांनी महिला परिषद घेतल्या. भारतीय स्त्रियांची आर्थिक व

सामाजिक गुलामगिरी कायद्याच्या माध्यमातून नष्ट केली. भारतीय सविधानाच्या मूलभूत अधिकारांमध्ये समतेचा अधिकार (अनुच्छेद १४-१८) मान्य करण्यात आला. यानुसार स्त्री पुरुष भेद नष्ट करून सर्व नागरिकांना समानता देण्यात आली. गिरणी, कारखाने, शेतीत काम करणार्या स्त्रिया व खाणीत काम करणार्या स्त्रियांना सुद्धा पगारी रजा, प्रसूती रजा व लहान मुलांसाठी पळणागृहे असावी. तसेच स्त्रियांना पुरुषांबरोबर मतदानाचा अधिकार असावा असे आंबेडकरांचे विचार होते. स्त्रियांना स्वतंत्र व्यक्ति म्हणून जगता यावे यासाठी हिंदू कोड बिल तयार करून त्या स्त्रियांना विशेष अधिकार देण्यात आले. जसे स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार, नवयनि घटस्फोट दिल्यास पोटगीचा अधिकार, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, वारसा हक्क, दत्तक कायदा, व्यक्ति स्वातंत्र्य इत्यादि बाबींना कायद्याचे रूप दिले. यामुळे भारतीय स्त्रियांचा विकासाचा मार्ग मोकळा झाला. म्हणूनच वर्तमान काळात क्लार्क पासून जिल्हाधिकार्यांपर्यंत, प्राध्यापकापासून सचिवांपर्यंत, पोलीसापासून सैनिकांपर्यंत, सरपंचापासून, प्रधानमंत्री व राष्ट्रपति पर्यंत तसेच व्यावसायिक क्षेत्रातही स्त्रियांनी आपल्या सामर्थ्यावर कितीतरी जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडली.

स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांना समाजात सन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी भगवान बुद्धांचे कार्य सुरूच ठरले. अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे जसे बाबासाहेबांचे ध्येय होते त्याचप्रमाणे स्त्रियांना सक्षम करणे हे पूरक ध्येय ठेवून एक योजना आखली. त्यांनी इबहिष्कृत भारतफेहे वृत्तपत्र सुरू केले. त्यातून लोक जागृती करून महिला वर्गामध्ये जनजागृती आणण्याचा प्रयत्न केला. तसेच हिंदू कोड बिलामध्ये नवीन स्वरूपात हिंदू स्त्रियांना नवीन जीवन प्रदान केले. जीवनात सशक्त होत उभे राहण्यासाठी लागणारे बल प्रदान केले. स्त्री पुरुषांना समान व सहशिक्षण देण्यास त्यांनी भर दिला. एवढेच नसून महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात त्यांनी आपल्या घरापासून म्हणजेच स्वतःच्या पत्नीला शिकवून केली. स्त्री सक्षमीकरणात नवीन पाऊल टाकत महत्वाचे योगदान दिले. भारताला विकसनशील राष्ट्र बनवायचे असेल तर स्त्री प्रगति शिवाय पर्याय नाही. देशाच्या विकासाचे चित्र डोळ्यासमोर ठेऊन डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्री अवनतीला पोहचविण्यासाठी मनस्मूर्तीचे दहन २५ डिसेंबर १९२७ रोजी केले.

निष्कर्ष :

आज ज्याप्रमाणे भारत हा जगातील सर्वात वेगाने विकसित होणारा देश बनला आहे. त्या दृष्टीने नजीकच्या भविष्यात

भारतातही महिला सशक्तीकरणचे उद्दिष्ट हाच कल्पनाचा धार देण्याची गरज आहे. भारतीय समाजात खूप्या अर्थाने महिला सशक्तीकरण घडवून आणण्यासाठी समाजातील पुढाकारक आणि पुढाकारिमुक्त स्वरूपात आणवण्याच्या महिलांकरिता सर्वोत्तम प्रकारची मुक्तता करणे घडवून घेऊन ती दूर केली जाहिजे. महिला बदलची आपली तुची शिक्षण साठी घडवून घटनायक आणि कायदेशीर सातुटीमध्ये बदल करणे आणवत आवायक आहे. त्याच महिलांमधील समस्या ह्या दूर होऊन त्यांचा विकास होऊ शकतो. महिला सशक्तीकरण महिलांना बन देते आणि जे त्यांना त्यांच्या सहायासाठी मदतप्यास मदत करते. आपण सर्वांनी महिलांचा आदर करणे पाहिजे. त्यांना प्रगतिची संधि दिली जाहिजे. एकादिकाचे शतक हे स्त्री च्या जीवनातील आनंदी राहण्याचे शतक आहे. महिला आता प्रत्येक क्षेत्रात पुढे येत आहे. आजची स्त्री आता जागरूक आणि सक्रिय झाली आहे. जेव्हा एखादी स्त्री तिच्या वर लादलेल्या बंधना आणि बंधन तोडायला लागते तेव्हा जगातील कोणतीही शक्ति तिला रोखू शकत नाही सध्या महिलांनी स्टीरियोटाइप मोडण्यास सुरुवात केली. हे एक आनंदाचे लक्षण आहे. लोकांची विचार सरणी बदलत असली तरी या दिशेने अजून प्रयत्नांची गरज आहे.

आज स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर महिलांच्या स्थितीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झाल्याचे दिसून येत आहे. त्यांना आज पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळत आहे. ही एक स्वागत करण्या

योग्यच बाब आहे. परंतु असे मानले तरी आज सुद्धा सर्वे क्षेत्रात महिलांमधील अनेक बाबतीत असमानता दिसून येते. जगातील ही असमानता नष्ट होत नाही तोपर्यंत महिलांमधील समस्या व स्त्री सशक्तीकरणचे घोरण यशस्वी होणार नाही. अशाप्रकारे वरील प्रमाणे स्त्रियांमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका फार महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) डॉ. आंबेडकर भीमराव रामजी - हिंदू कोड बिल अटीत रोडगे प्रकाशन नागपुर ४४०१७
- २) इंद्रराज सिंह - महिला सशक्तीकरण, हायवॉर्ड पब्लिकेशन
- ३) प्रा. डॉ. सी. रेखा हिंगोले (माने) - महिला सशक्तीकरण समस्या व उपाय - इशा प्रकाशन, शिवाजी चौक, लातूर, प्रथम आवृत्ती २००६
- ४) डॉ. बी. आर. आंबेडकर - हिंदू स्त्रियांची उत्पत्ती व अवनती, सुगत प्रकाशन, नागपुर
- ५) स्नेहलता वामन निंबाळकर - 'उद्रेक महिला समस्यांचा व सुप्त ज्वालामुखींचा' प्रबोधन प्रकाशन २६-०९-२०१४ नागपुर
- ६) योजेंद्र शर्मा - महिला सशक्तीकरण : दशा और दिशा - लोकभारती प्रकाशन

MULTI-DISCIPLINARY ONE DAY INTERNATIONAL E-CONFERENCE

On

**WOMEN EMPOWERMENT : ROLE OF LAWS, SOCIETY, CULTURE,
POLITICS, LITERATURE AND MEDIA**

Organized by

**IQAC, Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts, Commerce and Science,
Bramhapuri, Dist. Chandrapur, Maharashtra, India - 441206**

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms

of

has successfully participated in INTERNATIONAL E-CONFERENCE ON "**WOMEN EMPOWERMENT : ROLE OF LAWS, SOCIETY, CULTURE, POLITICS, LITERATURE AND MEDIA**" organized by IQAC, Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts, Commerce and Science, Bramhapuri, Dist. Chandrapur, Maharashtra, India on 17th August 2023.

She/He has Presented/Published Paper entitled _____

in the Conference / UGC Care Listed Journal / Peer Reviewed Journal.

Convener

Dr. Snigdha R. Kamble

Co-Convener

Dr. Dharmapal B. Fulzele

Principal

Dr. Devesh M. Kamble

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९१ • डिसेंबर २०२३ • पुरवणी विशेषांक १२

G20
भारत 2023 INDIA

प्रकाशक : इतिहासकार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विद्यमान पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

● श्री. प्रा. प्रकाश पाठक	अध्यक्ष
● श्री. आनंद राजवाडे	प्रमुख मार्गदर्शक
● श्री. दलीचंद जैन	उपाध्यक्ष
● श्री. लखन भतवाल	उपाध्यक्ष
● श्री. संजय मुंदडा	कार्याध्यक्ष
● सौ. लता आगीवाल	कार्योपाध्यक्ष
● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	मुख्य चिटणीस
● सौ. आशा छाजेड	उपसचिव
● श्री. व्यंकटेश दाबके	खजिनदार
● प्रा. श्री. सुनिल मुंदडा	वस्तु संग्रहालय चिटणीस
● श्रीमती जयश्री शहा	ग्रंथालय चिटणीस
● प्रा. डॉ. अनिल बैसाणे	संशोधन प्रकल्प चिटणीस
● प्रा. डॉ. सौ. मृदुला वर्मा	संशोधक त्रैमासिक चिटणीस
● प्रा. पी. बी. गायकवाड	संशोधन अधिकारी
● श्री. इंद्रजित अभिमन्यू शहा	कार्यकारी सदस्य
● प्रा. श्री. श्रीपाद नांदेडकर	क्युरेटर (पदसिद्ध)

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १२ - डिसेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणीअंक : १२

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे
- प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक वैसाणे
- प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्रा.गणेश बेले
- प्रा.डॉ.प्रमोद अलोने
- प्रा.डॉ.किशोरचंद्र रेवतकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

- १ प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना किती प्रभावी ठरली? यावर टिकात्मक विश्लेषण
- डॉ.अमरदिप दामोघर रामटेके, नागपूर ----- ५
- २ महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचा विकास : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
- प्रा.अनंत थोरात, रोहा, जि.रायगड ----- १०
- ३ बुद्ध काळातील मनोरोगी स्त्रियांवर बुद्धाचा प्रभाव
- डॉ.बंडू मानवटकर, मूर्तीजापूर, जि.सोलापूर. ----- १५
- ४ टिश्यू पेपर कादंबरीत प्रकटनाच्या हॉटेल व्यवसायातील मोरीमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रीयांच्या समस्या
एक वास्तववेध - डॉ.बंडू चौधरी, लाखनी ----- १९
- ५ भारतीय अर्थकारणामध्ये ग्रामीण विकास संकल्पनेची सद्यस्थिती
- डॉ.चंद्रशेखर फरकाडे नागपूर, ----- २३
- ६ 'एक थोर वीरांगना' : महाराणी दुर्गावती - प्रा.चेतना कामडी, राजुरा, जि.चंद्रपूर. ----- २८
- ७ दलित - आंबेडकरवादी साहित्याचे बदलते स्वरूप : काही निरीक्षणे
- प्रा.दिनेश गुजर, बुटीबोरी ----- ३२
- ८ गडचिरोली जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची पिक विम्या विषयीची अनास्था
- १) श्री. दीपक सहारे, मूलचेरा; २) डॉ.उत्तमचंद कांबळे, गडचिरोली ----- ३६
- ९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला समस्येविषयी दृष्टीकोण
- १) प्रा.प्रतिभा दुबे, ब्रह्मपुरी, २) डॉ.आर.एम.झाडे ----- ४०
- १० आधुनिक काळात प्राचीन इतिहास लेखनाचे महत्त्व - डॉ.गजानन ठक, हिंणघाट ----- ४४
- ११ समकालीन ग्रंथालय आणि त्याची समाजातील भूमिका
- डॉ.आशिष ठाणेकर, खैरी, रामटेक ----- ४८
- १२ भद्रावती तालुक्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील प्राथमिक शाळांच्या विविध
योजनांचा व त्यांच्या आर्थिक स्रोतांचा अभ्यास - प्रा.नितीन लांजेवार, २) प्रा.किशोर हुमने ----- ५३
- १३ मराठी वाङ्मयातील विज्ञान साहित्य प्रवाह : एक चिकित्सक अभ्यास (इ.स.२००० नंतरचे विज्ञान
साहित्य कादंबरी) - डॉ.जयश्री सातोकर, भंडारा. ----- ५८
- १४ शबरी घरकुल योजनेचा आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर होणाऱ्या सकारात्मक
परिणामांचा अभ्यास (विशेष संदर्भ चंद्रपूर जिल्ह्यातील भद्रावती तालुका)
- १) डॉ.नितीन लांजेवार, २) डॉ. एन. जी. उमाटे, भद्रावती ----- ६२
- १५ बुलढाणा जिल्ह्यातील गोरबंजारा जमातीच्या युवकांमध्ये शासनाच्या रोजगार हमी योजनेच्या निकषांप्रति
जागरूकता - एक चिकित्सक अध्ययन - १) प्रा.महेंद्र चव्हाण, भद्रावती, २) डॉ.एन.जी. उमाटे ६८
- १६ गडचिरोली जिल्ह्यातील अतिसंवेदनगिळ भागातील आदिवासी जमातींमधील रोजगाराची साधने
- १) डॉ.नितीन चौधरी, गडचिरोली. २) डॉ.अनिरुद्ध गचके ----- ७५
- १७ महाराष्ट्रातील दलितांच्या समस्या व समकालीन चळवळी. आकलनात्मक अभ्यास
- डॉ.प्रभाकर भैसारे, सुरतोली, ता.देवरी, जि.गोंदिया ----- ७७
- १८ दलित-आंबेडकरवादी मराठी कवितेचे बदलते स्वरूप - प्रा.प्रमोद नारायणे, वर्धा ----- ८२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला समस्येविषयी दृष्टीकोण

संशोधक

प्रतिभा विश्वनाथ दुबे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, ब्रह्मपुरी, मो. नं. ९७६५७०१४५०

मार्गदर्शक

डॉ. आर. एम. झाडे

प्रोफेसर, के.डी.सी. महाविद्यालय, चामोशी, जि.गडचिरोली

सारांश :

आजच्या आधुनिक काळात महिला समस्या हा विशेष चर्चेचा विषय आहे. स्त्री हि मानवी सजीव सृष्टीची जननी आहे. तसेच निर्मात्यांची शक्ती मानली जाते शिवाय असेही मानले जाते की, मानव जातीच्या अस्तित्वासाठी स्त्री जबाबदार आहे. स्त्री व पुरुष या निसर्गाने निर्माण केलेल्या मानवी जाती परस्परावलंबी आहेत. म्हणूनच संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालविण्यासाठी स्त्री व पुरुष या दोघांचीही भूमिका महत्त्वाची असते. कोणत्याही एकट्याने संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालू शकत नाही. दोघेही महत्त्वाचे असले तरी समाजामध्ये महिलांच्या तुलनेत पुरुषांना महत्त्वाचे स्थान व दर्जा देण्यात आलेला आहे. याच कारणामुळे महिला पुरुषांच्या तुलनेत मागे पडलेल्या आहेत. स्त्री ही आई, बहिण, पत्नीची भूमिका पार पाडत कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलत असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वःताचा निर्णय घेण्याचा फारसा अधिकार नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होताना दिसतो. स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार कमी होण्यासाठी तसेच त्यांच्यात सुधारणा होण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय, शैक्षणिक व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली पाहिजे. तरच त्यांचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढेल. यासाठी महिला वर्गामध्ये जनजागृती निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी हिंदू कोडबिलामध्ये नवीन स्वरूपात हिंदू स्त्रियांना नवीन जीवन प्रदान केले. जीवनात सशक्त होत उभे राहण्यासाठी लागणारे बळ प्रदान केले. स्त्री-पुरुषांना समान व सहशिक्षण देण्यावर त्यांनी भर दिला. एवढेच नसून तर महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात त्यांनी आपल्या घरापासून म्हणजेच स्वःताच्या पत्नीला शिकवून केली. स्त्री सक्षमीकरणात नवीन पाऊल टाकत महत्त्वाचे योगदान दिले.

स्त्रियांना पुरुषांबरोबरीने समानता मिळावी यासाठी त्यांनी सविधानात महत्त्वपूर्ण कायदे करून भारतीय स्त्रियांच्या विकासाचा मार्ग मोकळा केला. म्हणूनच आज वर्तमान काळात क्लार्कपासून जिल्हाधिकारीपर्यंत, प्राध्यापकापासून सचीवापर्यंत, पोलिसांपासून सैनिकापर्यंत, सरपंचापासून प्रधानमंत्री व राष्ट्रपती पर्यंत तसेच व्यावसायिक क्षेत्रातही स्त्रियांनी आपल्या सामर्थ्यावर कितीतरी जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडून राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढले.

बीज शब्द :

महिला समस्या, जननी संस्कृती, विषमता, सामाजिक चळवळ, शिक्षण, जातीव्यवस्था, स्त्रीसक्षमीकरण, हिंदू कोडबिल.

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे असामान्य प्रतिभावंत कायदेपंडित होते. ते अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानववंशशास्त्र अशा अनेक शाखांतील विद्वान होते. तसेच समाजकारण, धर्मकारण, राजकारण आणि पत्रकारिता या क्षेत्रात त्यांनी अतिशय महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे. ते एक युगपुरुष नेते म्हणूनही ओळखले जातात. कारण हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विरुद्ध बंड पुकारण्याचे काम त्यांनी केले आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडात महिलांची परिस्थिती अतिशय दयनीय होती. मुलींचा जन्म अतिशय दुःखद बाब समजली जायची. परंतु बाबासाहेबांनी स्त्रीला सर्वोच्च उपयोगी व महत्त्वाचे म्हटले आहे. कारण तिच्यापासूनच बोधीसत्व आणि समरात जन्म घेतात. त्यांच्या दृष्टीने मुलींचा जन्म दुःखद नसून आनंदाचा क्षण असतो. सात मोल्यवान रत्नांपैकी स्त्री एक रत्न आहे, असे त्यांचे मत होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ज्या संस्कृतीचे निर्माते आहेत ती संस्कृती संपूर्ण माणूस म्हणून स्त्रीचा सन्मान करणारी

संस्कृती आहे. भारताच्या संविधान संस्कृतीचे मनसूत्रमय पद्धतीने तिच्यातील विचार व्यक्त झाले आहे. चौदाव्या अनुच्छेदाने तिला समता बहाल केली आहे. स्त्री-पुरुष यांच्यातील विषमता संविधानाच्या पंधराव्या अनुच्छेदाने रद्द केली आहे. आणि स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या सर्वप्रथा पूर्णपणे नष्ट करायला सांगितल्या आहे. स्त्री ही preamble अंतर्भूत भारताच्या लोकांमधील सन्माननीय व्यक्ती आहे. ती वन मॉन आहे. म्हणून तिला इतर सर्वासोबातच एक मूल्यही आहे. ती भारताची नागरिक आहे. आणि संविधानाने जे हक्क जी स्वप्ने दर्जा व संधीची समानता व सर्वच गोष्टी भारताने सन्माननीय नागरिक म्हणून सर्वांनाच दिल्या आहे. म्हणजेच तिचे पारंपरिक दुय्यमत्व इथे पार मोडीत काढले गेले आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या देशातील स्त्रियांचे कौटुंबिक आणि व्यक्तिगत जीवन सर्वार्थाने स्वतंत्र केले. त्याच बरोबर समाज पातळीवरही तिच्या प्रश्नांची सोडवणूक केली. स्त्री म्हणून जिथे जिथे तिचे शोषण होते ते सर्व कालबाह्य नियम, कायदे, प्रथा, परंपरा यांना मूठमाती देण्याचे बळ महिलांच्या अंगी येण्यासाठी जे जे करता येईल ते ते त्यांनी केले. हिंदुस्थानी समाज व्यवस्थेत तिचे स्थान अतिशय तळाशी होते म्हणून तिच्या शोषणाच्या संधीही अधिक होत्या. बाबासाहेबांनी सगळ्याच क्षेत्रात महिलांना न्याय मिळवून देवून स्त्रियांच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिक अहसा विविध अंगांनी सक्षमीकरण करण्याच्या कार्यातील अग्रणी आहेत. एवढेच नव्हे तर स्त्रीमुक्तीचे तेच खरे प्रणेते आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक सामाजिक विचार :

स्त्री विषयक सामाजिक भूमिका मांडतांना बाबासाहेब म्हणतात की, आपल्या पतीचा, मुलाबालाचा, आपल्या कुटुंबाचा व कुलाचा नावलौकिक स्त्रियांच्या शीलावर अवलंबून आहे. स्त्रीने पतीची मैत्रीण बनून त्यांच्याकार्यात सहकार्य द्यावे. मात्र पतीने गुलामासारखे वागवल्यास खंबीरपणे नकार द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा असे समजावत बाबासाहेब पुढे म्हणतात की, व्यक्तीचे ऐश्वर्यपिशा नीतीने जीवन कंठाने महत्त्वाचे आहे.

स्त्रियांची प्रगती म्हणजे समाजाची प्रगती असे मोजमाप करणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रियांच्या संघटनेवर फार मोठा विश्वास होता. त्याकरिता स्त्रियांना विश्वासात घेवून समाजाची सुधारणा करता येवू शकते असे त्यांचे मत

होते. स्त्रियांमध्ये मोठे सामर्थ्य आहे याविषयी ते ठाम होते. तसेच समाजातील दोष नाहीसे करण्यासाठी स्त्रियांनी फार मोठी सेवा केली आहे असे त्यांचे मत होते. पुरुषांबरोबर स्त्रियाही सहभागी होवून कठीणातली कठीण कामे स्त्रिया करू शकतात अशी बाबासाहेबांना खात्री असल्यामुळे स्त्रियांच्या प्रगतीवर अधिक भर दिला पाहिजे. असा त्यांचा सामाजिक विचार होता.

स्त्री मुक्ती चळवळीला चालना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री मुक्तीच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समाज प्रबोधन आणि कायद्याचा आधार घेतला स्त्री मुक्तीबाबताचा विचार मांडताना सामाजिक चळवळ ही केवळ पुरुषांनीच चालवावी असे नाही तर त्यामध्ये स्त्री सहभाग हा सुद्धा महत्त्वाचा असतो. तसेच कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप स्त्रियांच्या प्रगतीवरूनच केले जाते. म्हणूनच सामाजिक चळवळीमध्ये स्त्र्यांचा सहभाग असला पाहिले असे डॉ.बाबासाहेबांचे विचार होते. यावरूनच त्यांची स्त्री सुधारवादी दृष्टी पाहायलाच मिळते.

स्त्री मुक्ती व स्त्री प्रगतीचा विचार मांडताना बाबासाहेब म्हणतात की, मुलीचे लग्न लवकर करून त्यांच्यावर वैवाहिक जीवनाच्या जबाबदाऱ्या लाडू नका त्यांना शिक्षण घेवू द्या असे सांगतात त्याचबरोबर लग्नानंतर पत्नीला समान अधिकार द्या ती गृहिणी असली पाहिजे ती गुलाम असता कामा नये,त्यांचे हे विचार स्त्री पुरुष समानतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे वाटतात. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना म.फुले, कबीर, गौतम बुद्ध या तीन गुरुंच्या कडून स्त्री मुक्तीची वैचारिक पार्श्वभूमी लाभली होती. म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री - शिक्षण विषयक दृष्टीकोण :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचार व कृतीतून सतत स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता. महाड येथे समता संग्रामाच्या वेळी स्त्रियांना उद्देशून बोलतांना ते म्हणाले होते की, 'ज्ञान आणि विज्ञान' या फक्त पुरुषांसाठीच नाही तर प्रत्येकाने आपल्या मुलीला शिक्षण दिले पाहिजे. अखिल भारतीय महिला परिषदेत त्यांनी स्त्रियांना शिक्षित व्हा, मुलाना शिकवा तरच देशाची प्रगती होईल असा संदेश दिला. कुटुंबात जर स्त्री शिक्षित असेल तर संपूर्ण कुटुंब सुधारेल मुलींना उपयुक्त व व्यवहारोपयोगी शिक्षण द्यावे असे सांगून दलित स्त्रियांच्या हातात लेखणी दिली. स्त्री

वर्गात शैक्षणिक जागृती निर्माण केली. १९२४ मध्ये नागपूर येथे कन्या शाळा उभारण्यात आली. अंजनाबाई देशभ्रतार यांच्या सहकार्याने अस्पृश्य मुलीचे अनाथालय चालविण्यात आले. मुलांना व मुलींना १४ वर्षांपर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे अशी तरतूद त्यांनी संविधानात त्यावेळी केली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थेविषयी विचार:

जातीव्यवस्था आणि स्त्री या दोन कड्या विलक्षण पद्धतीने एकमेकांत गुंतलेल्या आहेत. स्त्रीला जातीचे प्रवेशद्वार करण्यात एक मोठे राजकारण आहे. कारण स्त्रीमुळेच जातीव्यवस्था जिवंत ठेवता येते आणि जातीव्यवस्था ही स्त्रीवर नियंत्रण ठेवते. जाती अंतर्गत विवाह हे स्त्री दास्याचे आणि जातीचेही संरक्षक कवच आहे. जो पार्यंत स्त्री जातीमुक्त होत नाही तोपर्यंत जात मुक्त होत नाही. आणि जात टिकून राहिल तोवर स्त्री मुक्ती होवूच शकत नाही. याचाच अर्थ म्हणजे स्त्री मुक्ती आणि जाती मुक्ती हे दोन वेगवेगळे प्रश्न नाही तर तो एकाच प्रश्न आहे. आणि त्याची सोडवणूक करण्यानेच मानवमुक्ती शक्य आहे असे त्यांचे मत होते. जातीचे आणि स्त्री दास्यांचे जाटीक कार्य धर्माने केले आहे. म्हणूनच स्त्री मुक्तीसाठी आणि जातीमुक्तीसाठी धर्म मुक्ती ही आवश्यक बाब आहे. धर्म वादी पुरुष्टवाने जसे पुरुषांना श्रेणीमुक्त विषमतेमध्ये डांबलेले आहे. धर्म टिकवण्यासाठी जातीत लग्न करणे आवश्यक असते म्हणूनच डॉ.बाबासाहेबांनी आंतरजातीय व आंतरधर्मीय लग्न व्यावस्थेला प्रोत्साहन दिले आहे. वर्णव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना शुद्रन्पेक्षाही खालचा दर्जा दिला जात होता. यातूनच संविधानाने स्त्रियांना समान दर्जा मिळाला.

स्त्री विषयक कायदा :

कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचे मोजमाप हे स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आधारे केले जाते. भारतातील सर्व धर्मीय महिला सक्षम होण्यासाठी त्यांनी सामाजिक चळवळ सुरु केली. या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समान प्रबोधन व कायदा करण्यात आला. स्त्रियांमधील प्रेरक शक्ती जागृत करण्यासाठी त्यांनी महिला परिषद घेतल्या. भारतीय स्त्रियांची आर्थिक व सामाजिक गुलामगिरी कायद्याच्या माध्यमातून नष्ट केली. भारतीय संविधानाच्या मुलभूत अधिकारांमध्ये समतेचा अधिकार (अनुच्छेद क्र. १४-१८) मान्य करण्यात आला. यानुसार स्त्री-पुरुष भेद नष्ट करून सर्व नागरिकांना समानता देण्यात आली. गिरणी, कारखाने, शेतीत काम करणाऱ्या स्त्रिया व खाणीत काम करणाऱ्या स्त्रियांना सुद्धा पगारी

राजा, प्रसुती राजा व लहान मुलांसाठी पाळणागृहे असावी तसेच स्त्रियांना पुरुषांबरोबर मतदानाचा अधिकार असावा असे आंबेडकरांचे विचार होते. स्त्रियांना स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगता यावे यासाठी 'हिंदू कोडबील' तयार करून त्या स्त्रियांना विशेष अधिकार देण्यात आले. जसे स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार, नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यास पोटागीचा अधिकार व्दिभार्या प्रतिबंधक कायदा, चारसाहक्क, दत्तक कायदा, व्यक्तीस्वातंत्र्य इत्यादी बाबींना कायद्याचे रूप दिले. यामुळे भारतीय स्त्रियांच्या विकासाचा मार्ग मोकळ्या झाला. म्हणूनच वर्तमान काळात क्लार्क पासून जिल्हाधिकारीपर्यंत, प्राध्यापकापासून सचीवापर्यंत, पोलिसांपासून सैनिकापर्यंत, सरपंचापासून प्रधानमंत्री व राष्ट्रपती पर्यंत तसेच व्यावसायिक क्षेत्रातही स्त्रियांनी आपल्या सामर्थ्यावर कितीतरी जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडली. **स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार :**

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांना समाजात सन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी भगवान बुद्धांचे कार्य सुरुच ठेवले. अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे जसे बाबासाहेबांचे ध्येय होते, त्याचप्रमाणे स्त्रियांना सक्षम करणे हे पूरक ध्येय ठेवून एक योजना आखली त्यांनी 'बहिष्कृत भारत' हे वृत्तपत्र सुरु केले. त्यातून लोकजागृती करून महिला वर्गामध्ये जनजागृती आणण्याचा प्रयत्न केला. तसेच हिंदू कोडबिलामध्ये नवीन स्वरूपात हिंदू स्त्रियांना नवीन जीवन प्रदान केले. जीवनात सशक्त होत उभे राहण्यासाठी लागणारे बळ प्रदान केले. स्त्री-पुरुषांना समान व सहशिक्षण देण्यावर त्यांनी भर दिला. एवढेच नसून तर महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात त्यांनी आपल्या घरापासून म्हणजेच स्वःताच्या पत्नीला शिकवून केली. स्त्री सक्षमीकरणात नवीन पाऊल टाकत महत्त्वाचे योगदान दिले. भारताला विकसनशील राष्ट्र बनवायचे असेल तर स्त्री प्रगती शिवाय पर्याय नाही. देशाच्या विकासाचे चित्र डोळ्यासमोर ठेवून डॉ.बाबासाहेबांनी स्त्री अवनतीला पोहचविणाऱ्या मनस्मृतीचे दहन दि. २५ डिसेंबर १९२७ रोजी केले.

निष्कर्ष :

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना फुले, कबीर, व बुद्ध या तीन गुरूंकडून स्त्री मुक्तीची वैचारिक पार्श्वभूमी लाभली होती. तत्कालीन समाजातील अस्पृश्यसामाजासारखी स्थिती स्त्रियांची असल्याने त्यांनी आपल्या विचार व कृतीतून स्त्री मुक्तीचे कार्य केले.

- २) स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोवरीचा समान दर्जा, अधिकार, प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.
- ३) भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांवर लादलेली हजारो वर्षांची गुलामगिरी कायद्याने नष्ट केली. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करून स्त्री पुरुष समानता निर्माण केली.
- ४) हिंदू कोडबिलाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष समतेचा विचार रुजविण्याचा प्रयत्न केला.
- ५) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावामुळेच क्लार्कपासून जिल्हाधिकारीपर्यंत व सरपंचापासून राष्ट्रपती पर्यंत तर व्यावसायिक क्षेत्रात व इतर क्षेत्रातही स्त्रियांची प्रगती शक्य झाली.

संदर्भ :

- १) डॉ. यशवंत मनोहर, 'नाव संस्कृतीचे जनक : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर.' नॉलेज मिशन प्रकाशन, ओरंगाबाद.
- २) डॉ. उत्तम सावंत, 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : गौरव ग्रंथ.' निर्मल प्रकाशन, नांदेड; २६-८-२०१३ पृष्ठ क्र. ३१३ व ३१५.
- ३) डॉ. सुनंदा अहिरे व डॉ. उषा साळुंके, स्त्री अभ्यासाच्या

दिशा; अथर्व पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती १०-९-२०१२ पृष्ठ क्र. १०७.

- ४) प्रा.अनिल काळपांडे व प्रदीप इंगोले, डॉ.सुभाष खंडारे; 'सर्वांसाठी बाबासाहेब', सुधीर प्रकाशन वर्धा, २०१२, पृष्ठ क्र.६५.
- ५) डॉ.बी. आर. आंबेडकर, 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती व अवनती', सुगत प्रकाशन, नागपूर.
- ६) मासिक लोकराज्य एप्रिल २०१५, 'महामानव आपला आदर्श आपली प्रेरणा'; पृष्ठ क्र.१५.
- ७) भास्कर लक्ष्मण भोळे, 'संदर्भ दलित चळवळीचा'; बजाज पब्लिकेशन, अमरावती.
- ८) स्नेहलता वामन निंबाळकर, 'उद्रेक महिला समस्यांचा व सुप्त ज्वालामुखीचा,' प्रबोधन प्रकाशन, २६-९-२०१४, नागपूर पृष्ठ क्र.७६.
- ९) अर्थसंवाद जून-२०१६, मराठी अर्थशास्त्र त्रैमासिक पृष्ठ क्र.८७.
- १०) डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर, 'हिंदू कोड बिल', प्रदीप रोडगे प्रकाशन, नागपूर ४४०१७.

Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University, Nagpur

Home Economics
Association, Nagpur

VMV Commerce JMT Arts &
JJP Science College, Nagpur

Shri Niketan Arts, Commerce
College, Nagpur

One Day Interdisciplinary National Conference on Promoting Millets for Better Health, Better Future

Certificate of Participation

Shri/Smt/Dr./Prof. *Vaishali G. Jadar*
of *Vidya Vikas Arts, Commerce & Science College,*
Samudrapur, Wardha (Dist)
attended/published/presented a Research paper titled
Marketing Strategies for Promoting Millets
in the One Day Interdisciplinary National Conference on
"Promoting Millets for Better Health, Better Future" held on
Monday the 16/10/2023 at Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur
University Convocation Hall, Nagpur.

Abhay Mudgal
Dr. Abhay Mudgal

OIT, Principal, VMV Commerce
JMT Arts & JJP Science College, Nagpur

Deshpande
Dr. Shribala V. Deshpande

Principal, Shri Niketan Art Commerce College, Nagpur
& President, Home Economics Association

Sanjay Dudhe
Dr. Sanjay Dudhe

Pro Vice Chancellor,
RTM Nagpur University Nagpur

UPA NATIONAL E-JOURNAL

Interdisciplinary Peer-Reviewed Indexed Journal

ISSN :2455-4375

IMPACT FACTOR :5.473(SJIF)

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON PROMOTING MILLETS FOR BETTER HEALTH, BETTER FUTURE

16th October 2023

Special Issue

Volume-9: Issue-2 (October-2023)

Published in Collaboration with
R.T.M. Nagpur University, Shriniketan Mahavidyalaya, Nagpur
V.M.V. Mahavidyalaya, Nagpur and Home Economics Association

19. Eat Millets and Stay Healthy Dr. Shrikrishna Raut	97
20. Nutritional Composition of Different Types of Millets and Their Comparative Study with Traditional Staple Foods Dr. Shubhangi Arunrao Bhoyar	100
21. Digital Media Use by Youngsters of Nagpur City to Seek Nutrition of Millets Related Information Dr. Shubhangi S. Kukekar	106
22. MILLETS : A MULTIFUNCTIONAL INGREDIENT IN COSMETICS SUB THEME : NEW TECHNIQUES FOR PROMOTING MILLETS Dr. Denar D. Misra	111
23. MARKETING STRATEGIES FOR PROMOTING MILLETS Vaishali Gunwant Tadas	118
24. ... Dr. Vijay J. Pathak	123
25. Role of Millets in Sustainable Development Dr. Vishakha Kayande	129
26. ROLE OF MILLETS IN PREVENTION AND CONTROL DISEASES Swati Pawar / Pooja Warkad/ Dr. Kalpana Lahade	132
27. Promoting Millet-based Startups: Analysing Challenges and Opportunities for Entrepreneurs in the Indian Food Industry Dr. Rekha M. Gulhane / Mrs. Pooja Shivprasad Kudre	136
28. Nutrient-Rich Millets: Implications for Combating Malnutrition and Ensuring Nutritional Security Deshpande Varad Vilas / Bhosale Monika Milind	142
29. ROLE OF MILLETS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT. Sarika B. Khobragade	149
30. FORGOTTEN SUPERFOOD: MILLETS. Saurabh D Patil / Swati Patil/ Nishikant Raut	152
31. Financial Incentives for Millet Farmers: Evaluating the Role of Microfinance and Government Initiatives in Rural Development of India Dr. Rekha M. Gulhane / Mrs. Vinod Shivprasad Kudre	162
32. चांगल्या आरोग्यासाठी चांगल्या भविष्यासाठी भरडधान्याला प्रोत्साहन देण सुपरफूड मिलेट्स डॉ. दपयंती घागरगुंडे	168
33. आहारात भरड धान्याचे महत्व प्रा डॉ अल्का दहीकर	171
34. मिलेट्स एक सुपरफुड डॉ. अर्चना आ. निखाडे	174
35. नवीन भविष्यासाठी प्राचीन धान्य-भरडधान्य प्रा डॉ. संगीता प्रमोद निपाणे (जवळजवळ) कु. शिल्पा रमेशराव तिखिले कु. लीना डिगांबरराव आकोटकर	179

An International Book on
Emerging and Advance Applied Trends in Lifesciences

VOLUME 1

Chief Editor
Dr. Virendra K Sangode
Dr. M. Isai

Editorial board Members
Dr. Dipti S Kadu
Dr. Wasudha J Meshram
Dr. Nayana S Shirbhate
Dr. Rajkumar S Bhonde
Dr. Archana Gupte
Dr. Archana M. Bhende

Emerging and Advance Applied Trends in Life Sciences (Volume I)

Chief Editor

Dr. Virendra Sangode

Dr. M. Isai

Editors

Dr. Dipti S Kadu

Dr. Wasudha Jagdish Meshram

Dr. Nayana Shirbhate

Dr. Rajkumar S Bhonde

Dr. Archana Bhende

Dr. Archana Gupte

Title of the Book: Emerging and Advance Applied Trends in Life Sciences
Volume I

First Volume: 2024

Copyright 2024 ©

Chief Editors

Dr. Virendra K Sangode, Assistant Professor, Ph.d Moma UGC New Delhi, Department of Zoology,
MB Patel Arts Commerce And Science College, Gondia Maharashtra.

Dr. M. Isai, Assistant Professor, Department of Zoology, Seethalakshmi Ramaswami College,
Tiruchirapalli, Tamilnadu.

Editors

Dr. Dipti S Kadu

Dr. Wasudha Jagdish Meshram

Dr. Nayana Shirbhate

Dr. Rajkumar S Bhonde

Dr. Archana Bhende

Dr. Archana Gupte

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-1-68576-499-9

MRP: 970/-

Publisher:

Selfypage Developers Pvt. Ltd
Paisley Circle, Novi, Michigan,
USA.

Printed at & Distribution by:

Selfypage Developers Pvt. Ltd.,
E-mail: info@iipbooks.com

IMPRINT: I I P Iterative International Publishers

For Sales Enquiries:

Contact: +91- 8861511583
E-mail: sales@iipbooks.com

Contents

Section A: Applied Zoology

1	Aquaculture Techniques ..... <i>Dr. N. Uma Maheswari and K. Jayabharathi</i>	1-12
2	Aquaculture Systems ..... <i>R. Deepika and T. Tamilvani</i>	13-20
3	Role of Farmers in Sericulture and Economic Importance ..... <i>M. Thenmozhi and M. Kiruthika</i>	21-26
4	Role of Food Additives and Colourants on Human Health ..... <i>Dr. R. Prabhavathy, P. Varsha, P. Janani and S. Bhuvaneshwari</i>	27-33
5	Factors Influencing Pcos - A Review ..... <i>M. Sathya Bala, K. P. Harshini, S. AsbiyaBegum, G. Preethi, C. Elakiya, S. NivethaA. S. Maheswari</i>	34-43
6	Artificial Intelligence in Assisted Reproductive Technology - A Review ..... <i>C. Elakiya, R. Gowri, A. Kalaiavani, A.S. Maheswari</i>	44-56
7	The Decisive Role of Animal Science in Modern Applications ..... <i>Pavithra M and Chitra P</i>	57-63

8	Studies on Insect Diversity in Anthropogenic Habitats of Gondia City of Vidarbha Region ..... <i>Sheetal B. Juneja (Banerji)</i>	64-75
---	--	-------

8	Studies on Insect Diversity in Anthropogenic Habitats of Gondia City of Vidarbha Region ..... <i>Sheetal B. Juneja (Banerji)</i>	64-75
9	Management of Parthenium Hysterophorus through Biocontrol Agent, Zygommatra Bicolorata ..... <i>Manoj K. Bangadkar, Gopal T. Paliwal, Bhuwanendra S. Rahile, Sudhir and V. Bhandarkar</i>	76-86
10	Effects of induced Stress on Human Body: A Comprehensive Review ..... <i>Ms. Shital P. Dharmik, Dr. Archana M. Bhende</i>	

Section B: Applied Agriculture

1	Versatile Uses of Agro Forestry System ..... <i>M. Thenmozhi and B. Sowmya</i>	89-101
2	Organic Fertilizer Production ..... <i>S. Krishnaveni and R. Mangalanayaki</i>	102-113
3	Biofertilizer for Crop Production and Soil Fertility ..... <i>R. Sathyapriya And J. Victoria</i>	114-125
4	Bio-Fuel Yielding Species as Energy Source for Sustainable Development ..... <i>Dr. Prakash. S. R.</i>	126-132
5	Recycling of Waste Water for Agricultural use in Arid Areas ..... <i>Dr. N. Uma Maheshwari and R. Vishali</i>	133-139
6	Causes, Effects and Solutions of Agricultural Pollution on our Environment	

CHAPTER 10

Effects of induced Stress on Human Body A Comprehensive Review

¹Ms. Shital P.Dharmik, ²Dr. Archana M. Bhende

¹Research Scholar, ²Assistant Professor

**¹Matoshri Ashatai Kunawar Arts, Commerce and Science Women's
College, Hinganghat, Dist. Wardha (M.S), India.**

**²Vidya Vikas Arts, Commerce and Science College, Samudrapur, Dist.
Wardha (M.S), India.**

The homeostasis is the tendency to maintain stability or equilibrium within internal condition of our body and it is essential for life. Any physical or psychological stimuli that disrupt homeostasis result in a stress response. The stimuli are called stressors and physiological and behavioral changes in response to exposure to stressors constitute the stress response. (1) Stress is now a part of our everyday life. It is a natural physical and mental reaction to life experiences. In many countries around the world, stress is recognized as a leading cause of long-term sickness, accounting for millions of working days lost. (2).

Stress is a term which is entangled with every stage of our lives whether it is our workplace or our personal life. For the work place, it may be the pressure to fulfill daily targets, deadline, must do project which arrives without warning, shared assignment or anything else which can generate stress. Academic stress may be the single most dominant stress factor that affects the mental well-being of college students (3) Lack of promotion, training and support from superiors lead to stress which in turn leads to higher rates of absenteeism, low productivity, customer dissatisfaction etc. Physical and mental health of an individual as well as organization effectiveness can have the effect of work stress.

Stress is very positive when it pushes people to more creativity and solutions by marshalling their resources, it can bring an athlete to victory and such stress is called "eustress". When stress is a sustained condition it is a permanent state of the "Fight to Flight" reaction that can have very harmful consequences on the body.

Stress happens in 3 stages:

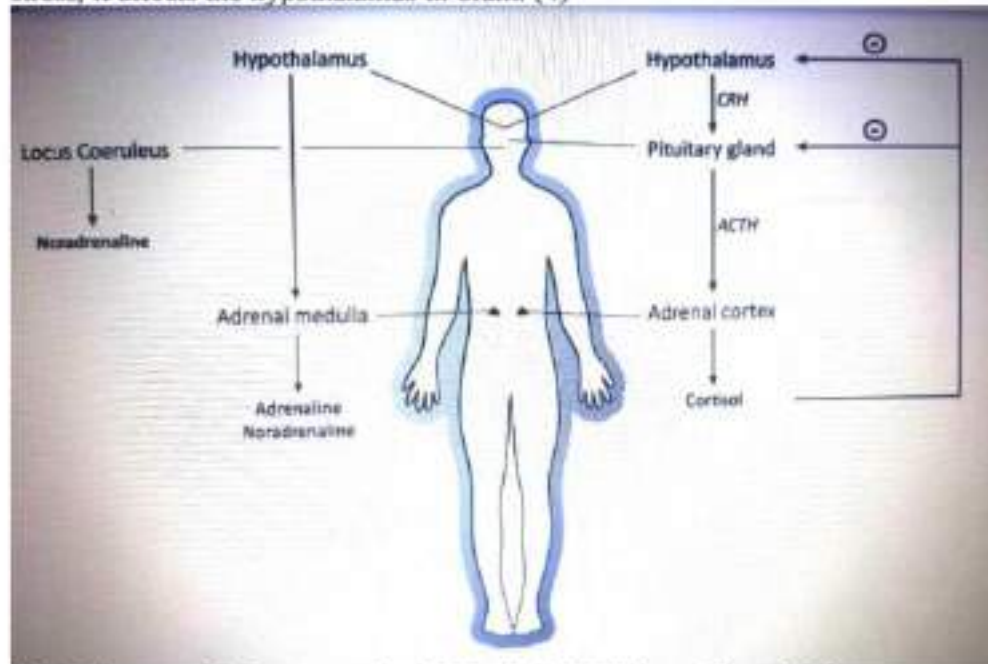
1. **Alarm Stage** - In the initial ALARM stage, the classical fight or flight reaction occurs. A stressor (physical or emotional) disrupts homeostasis of the subject. Adrenal catecholamine secretion and other biologic responses occur and the individual experiences heightened arousal, increased heart rate and blood pressure, and the psychological urge to attack or flee from the stressor event. Inflammatory processes may occur in response to injury. There is stimulation of catabolic processes and hemo-concentration. As the Alarm stage continues, and assuming that the individual survives, the body's natural inclination toward homeostasis yields the Stage of Resistance.
2. **Stage of Resistance**- In this stage, the body attempts to calm and better control the changes started in the alarm reaction. For example, adrenal glucocorticoids hormones and other physiological processes lead to decreased inflammation, enhancement of anabolic processes, and hemo-dilution. If the stressor cannot be eliminated, then individual settles into a psychological mode of coping and possibly co-existing with the stressor. If the stressor continues for a sufficient period of time, the adaptations of the prior stages are expended and depleted. The individual then enters into Stage of Exhaustion.
3. **Stage of Exhaustion**- In this stage, a stressor persists despite attempts to either remove exposure to it, or to peacefully coexist with it. Last phase arises when the body has utilized every part of its accessible assets. The individual basically "gives in" due to resource/energy depletion. Diminished functional capacity, sleep, rest, or even death, are forced upon the person.

Stress affects the different organs as well as organ systems of the whole body. Chronic stress can cause a variety of symptoms and [affects overall well-being](#) of human. Symptoms of chronic stress include:

- Irritability
- Anxiety
- Depression

- Headaches
- Insomnia

As far as chronic stress is concerned, it stimulates infection in the vasculature, particularly in the coronary arteries, also can alter cholesterol levels and excessive activation of sympathetic nervous system (depletes the system of neurotransmitters, peptides, cofactors, and other mediators). Regarding, endocrine stress, it affects the hypothalamus in brain. (4)

Fig.1 Diagrammatic Representation of Hypothalamic-Pituitary-Adrenal Axis.

Stress alters physiology by activating Hypothalamic-Pituitary-Adrenal axis. While activating this, Corticotropin-releasing factor (CRF) is sent from the hypothalamus to the pituitary gland, which sends a signal to the adrenal glands via Adrenocorticotrophic hormone. The adrenal glands, which sit atop the kidneys, then secrete the hormone cortisol. Although cortisol has many jobs in the body, it is critical to the discussion of stress and obesity because it triggers processes that lead to weight gain. (5)

Stress triggers the body's fight-or-flight response. Chronic stress can cause negative health effects on your mood, immune and digestive systems, and cardiovascular health. Stress can have adverse effects on health directly, through autonomic and neuroendocrine responses but also indirectly, through changes to health behaviors (6). The sympathetic nervous system (SNS) responds rapidly to acute stress to mobilize the body's defense mechanisms.(7) This emergency

system plays an important role in the stress response such as increases in heart rate, blood pressure, cardiac blood flow, cardiac output, pupil dilation, perspiration, bronchial dilation, mobilization of glucose, lipolysis, and muscle strength.(7) Stress may indirectly contribute to broad variety of diseases including hypertension and superior plasma cortisol, cardiac and CVDs, inflammatory bowel syndromes, type 2 diabetes, obesity, cardiovascular disease, and a reduced quality of life among those suffering with cancer.

In this review article, we have highlighted some major problems caused by induced stress on various systems of human body:

Effect of Stress on Cardiovascular System:

Many studies reported significant (about 10–20%) blood pressure increase in healthy subjects when facing mental stress. (8) (9) Mental stress commonly increase heart rate (10),Mental stress factors including social mobility, stressful life events, social support can impact on cardiac ischemia.(11) The extent of coronary artery disease, degree of left ventricular dysfunction, and presence of arrhythmias determine patient vulnerability to mental stress-induced sudden cardiac death.(12)

Effect of Stress on Defense System of body:

Acute stress increases infection resistance. Acute stress induces a probable sympatho-adrenergically mediated increase in chemo-taxis and adhesion molecules expression, thus promoting immune cells migration to sites of infection and/or inflammation, while chronic stress impairs this mechanism. Psychological stress impairs the immune system's ability to produce antibodies in response to a vaccine, thereby making the organism more vulnerable to infections. (13)

Effect of Stress on Nervous System:

Some of the studies had shown that Stress can measurably affect subsequent neuronal properties and cognitive functioning of the hippocampus area of the brain. At the cellular level, stress has been shown to alter hippocampal-synaptic plasticity, spike and local field potential activity, dendritic morphology, neurogenesis, and neurodegeneration.

At the behavioral level, stress has been found to impair learning and memory for declarative (or explicit) tasks that are based on cognition, such as verbal recall memory in humans and spatial memory in rodents, while facilitating those that are based on emotion, such as differential fear conditioning in humans and contextual fear conditioning in rodents. (14)

Effect of Stress on Respiratory System:

Stress affects the respiratory system of humans by causing the body to breath faster to supply oxygen rich blood to every part of the body and making it prepared for "fight or flight response". It may leads to breathlessness as well as other associated problems. When a person is under stress, use their shoulders

rather than diaphragm to move air in and out of their lungs. This disrupts the balance of gases in the body. Acute stress constricts the airways that may lead to shortness of breathing and restlessness. The endocrine system activated as a result, produced cortisol that provoked the stress response in the body. Chronic Stress may leads to asthma. The stress hormones, including [glucocorticoids](#), epinephrine, and [norepinephrine](#), which are secreted following CNS activation, are involved in the immunological alterations involved in psychological stress-induced [asthma exacerbation](#). (15)

EFFECT OF STRESS ON DIGESTIVE SYSTEM:

Under stressful condition, liver produces extra blood glucose by the process of glycogenolysis to provide extra energy to the body. In Chronic stress condition, body may not able to keep up this extra glucose surge. This may leads to Type 2 Diabetes.

Due to hormonal imbalance, improper timing of eating, digestive system may get upset leads to heartburn or acid reflex. Stress may also contribute to suffer from diarrhea, constipation, vomiting, nausea or stomachache. Emotional stress also has an important contribution to GIT alterations. Stress is an acute threat to the homeostasis of an organism, either physically or psychologically. A number of studies have shown that stress can delay gastric emptying, impair gastro-duodenal motility (16), modify gastric secretions (17) and pancreatic output and alter intestinal transit and colonic motility. A paper mentioned that a significant correlation exists between the onset of peptic ulcer symptoms and domestic upset, financial stress or an extensive past history of tension (18)Furthermore, anxiety, frustration, resentment and fatigue were suggested to be important aggravating factors in the symptomology of peptic ulceration(19),(20).

Chapter 10: Effects of induced Stress on Human Body
A Comprehensive Review

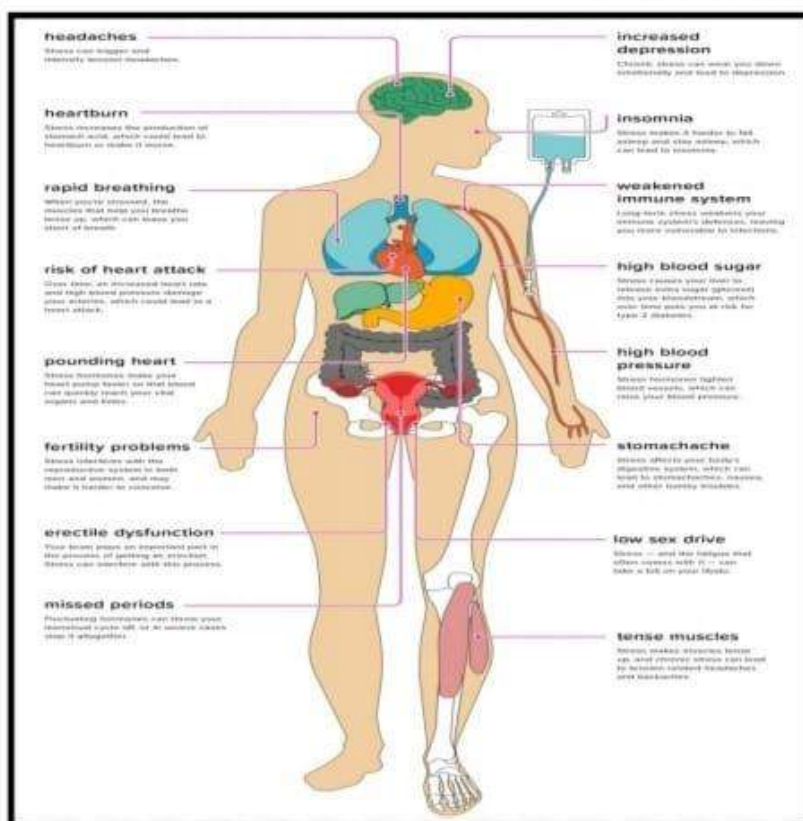

Fig 2. Diagrammatic representation of effects of Stress on various organ systems of human body.

EFFECT OF STRESS ON MALE AND FEMALE REPRODUCTIVE SYSTEM:

Stress in many forms, including physiological, directly affects on male fertility and reproduction. If a male is in chronic stress condition, the levels of testosterone begin to drop. This could interfere with the process of spermatogenesis (21) as well as cause erectile dysfunction or impotency. Chronic stress may cause infection of reproductive organs such as prostate as well as testis.

In females, stress could affect the menstrual cycle. It may leads to irregular, more painful periods as well as increased risk of PCOD. Chronic stress can cause menopause earlier than normal. The biological interaction between stress and infertility is the result of the action of stress hormones at the brain level, especially on the hypothalamus-pituitary and on the female reproductive organs. Stress hormones such as catecholamines (adrenalin, nonadrenaline and dopamine) and the hypothalamic-pituitary-adrenal axis interact with hormones which are responsible for normal ovulatory cycles: i.e., gonadotropin releasing hormone

(GnRH), prolactin, LH and FSH. Endogenous opiates and melatonin secretion are altered by stress and interfere with ovulation. Sympathetic innervations of the female reproductive system provides routes by which stress can influence fertility at the of the sex organs level. (22)

In pregnant women, stress may affect the development of growing fetus making it either impaired or numb. It may also leads to stillbirth and complications in pregnancy. Prenatal stress can have significant effects on pregnancy, maternal health and human development across the lifespan. These effects may occur directly through the influence of prenatal stress-related physiological changes on the developing fetus, or indirectly through the effects of prenatal stress on maternal health and pregnancy outcome which, in turn, affect infant health and development (23)

EFFECT OF STRESS ON CANCER

Some studies have been found that *norepinephrine*, released as part of the body's fight-or-flight response, also stimulates *angiogenesis* and *metastasis* (24). This hormone may also activate neutrophils, a type of immune cell. In some cases, neutrophils can help tumors grow by shielding them from the body's immune system; they may also "awaken" dormant cancer cells (25).

Chronic stress may also lead to the release of a class of steroid hormones called *glucocorticoids*. Glucocorticoids may inhibit a type of tumor cell death called *apoptosis* and increase metastasis and resistance to chemotherapy. (26) They may also prevent the body's immune system from recognizing and fighting cancer cells (27).

To cope up stress, we should adapt some healthy habits such as daily exercise, practicing yoga, eating regularly and healthy food and most important is positive approach towards life. Because we know that negative thoughts kills silently by inducing more stress and affects on various systems of our body. In this field, there is need of more advanced research to get more knowledge about various hazardous effects of stress either it may be physiological or psychological on other systems of the body.

REFERENCES:

1. Chu B, Marwaha K, Sanvictores T, et al. 2024 Physiology, Stress Reaction. In: StatPearls. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2024 Jan-. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK541120/>
2. *Am. Psychol. Assoc.* 2019, *UK Health Saf. Executive* 2019
3. Georgia Barbayannis , Mahindra Bandari , Xiang Zheng , Humberto Baquerizo, Keith W. Pecor and Xue Ming (2022). Academic Stress and Mental Well being in College Students: Correlations, Affected Group and Covid-19. *Frontiers in Psychology*. Vol.13 Article 886344.
4. Zafar, Muhammad & Nauman, Museera & Nauman, Hina & Nauman, Sheema & Kabir, Asifa & Shahid, Zunaira & Fatima, Anam & Batool, Maria. (2021). Impact of Stress on Human Body: A Review. *European Journal of Medical and Health Sciences*. 3. 1-7. 10.24018/ejmed.2021.3.3.821.
5. A Janet Tomiyama 2019; Stress and Obesity; *Annual Review of Psychology*, Vol. 70:703-718
6. Hill D. C., Moss R. H., Sykos-Muskett B., Conner M., O'Connor D. B. (2018). Stress and eating behaviors in children and adolescents: systematic review and meta-analysis. *Appetite* 123 14–22. 10.1016/j.appet.2017.11.109
7. *Bonica J. J. The management of pain in: Lea and Febiger, Philadelphia 1953: 163-173*
8. Ruddle, H., Langewitz, W., Schachinger, H., Schmieder, R., Schulte, W., Hemodynamic response patterns to mental stress: diagnostic and therapeutic implications, *Am. Heart J.*, 116, 617, 1988.
9. Grossman, P., Svebak, S., Respiratory sinus arrhythmia as an index of parasympathetic cardiac control during active coping, *Psychophysiology*, 24, 228, 1987
10. Steptoe, A., Vogele, C., Methodology of mental stress testing in cardiovascular research, *Circulation*, 83, Suppl. 2, 14, 1991.
11. Syme, S.L., Coronary artery disease: a sociocultural perspective, *Circulation*, 76, Suppl. 1, 112, 1987.
12. Kuller, L.H., Talbot, E.O., Robinson, C., Environmental and psychosocial determinants of sudden death. *Circulation* 76, Suppl. 1, 177, 1987.
13. Dragoy D, Tănăsescu MD. The effect of stress on the defense systems. *J Med Life*. 2010 Jan-Mar;3(1):10-8. PMID: 20302192; PMCID: PMC3019042.
14. Kim, E.J., Kim, J.J. Neurocognitive effects of stress: a metaparadigm perspective. *Mol Psychiatry* 28, 2750–2763 (2023). <https://doi.org/10.1038/s41380-023-01906-4>
15. Isao Ohno. Neuropsychiatry phenotype in asthma: Psychological stress-induced alterations of the neuroendocrine-immune system in allergic airway inflammation, *Allergy International*, Volume 66, Supplement, 2017, Pages S2-S8 <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1323893017300692>
16. Huerta-Franco MR, Vargas-Luna M, Montes-Frausto JB, Morales-Mata I, Ramirez-Padilla L. Effect of psychological stress on gastric motility assessed by electrical bio-impedance. *World J Gastroenterol*. 2012;18:5027–5033
17. Huerta-Franco R, Vargas-Luna M, Hernandez E, Capaccione K, Cordova T. Use of short-term bio-impedance for gastric motility assessment. *Med Eng Phys*. 2009;31:770–774.
18. Davies DT, Wilson ATM. Observations of the life history of chronic peptic ulcer. *The Lancet*. 1937;230:1353–1360.
19. Jones FA. Clinical and social problems of peptic ulcer. *Br Med J*. 1957; 1:719–723

---

*Chapter 10: Effects of induced Stress on Human Body
A Comprehensive Review*

20. María-Raquel Huerta-Franco, Miguel Vargas-Luna, Paola Tienda, Isabel Delgadillo-Holtfort, Marco Balleza-Ordaz, Corina Flores-Hernandez; Effects of occupational stress on the gastrointestinal tract. *World J Gastrointest Pathophysiol* 2013 November 15; 4(4): 108-118
21. A. V. McGrady (1984) Effects of Psychological Stress on Male Reproduction: A Review, *Archives of Andrology*, 13:1, 1-7
22. Joseph G. Schenker, Dtor Meirou and Eran Schenker, *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 45 (1992) 1-8
23. Coussons-Read ME. Effects of prenatal stress on pregnancy and human development: mechanisms and pathways. *Obstet Med*. 2013 Jun;6(2):52-57
24. Moreno-Smith M, Lutgendorf SK, Sood AK. Impact of stress on cancer metastasis. *Future Oncology* 2010; 6(12):1863-1881.
25. Perigo M, Tyurin VA, Tyurina YY, et al. Reactivation of dormant tumor cells by modified lipids derived from stress-activated neutrophils. *Science Translational Medicine* 2020; 12(572):eabb5817.
26. Volden PA, Conzen SD. The influence of glucocorticoid signaling on tumor progression. *Brain, Behavior, and Immunity* 2013; 30 Suppl(0):S26-31.
27. He X-Y, Ng D, Van Aelst L, Egeblad M. Stressing out about cancer immunotherapy. *Cancer Cell* 2019; 36(5):468-470.

Socio Economic and Educational Condition of Women

Dr. Suvarna S. Madar

Dr. Baliram Pawar

Dr. Suvarna S. Madar Presently Asst. Professor of Economics, K.L.E Society's Basavaprabhu Kore Arts, Science and Commerce College Chikodi Karnataka. She received M.A and Ph.D from Karnataka State Akkamahadevi Women's University, Jnanashakti Camps, Athani Road Vijayapur, She has presented several research papers in different National and International Conferences and Seminars and she has also published many articles in reputed Journals. She is a author of "Athani talukin devadasi punaravasti kuritu ondu Arthika adyana" She was received prestigious Awards from Sadhane Rathan 2015, Savitribai Pule 2017, Higher Education Kittur Ranni Channamma State Award from WCD Govt of Karnataka, 2020. She is a good research and she is keen on conducting research activities in field of Economics She is delivered number of special lectures in different Colleges.

Dr. Baliram Pawar is working as an Associate Professor who has done his M.A in Sociology from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra and M.Phil from Madurai Kamaraj University Madurai, Tamil Nadu. He has also obtained his Ph.D. degree from Swami Ramanand Theertha Marathwada University, Nanded. Currently, he is working as Head of Department of Sociology, Mahatma Phule College, Kingaon, Latur, Maharashtra. He has over 23 years of teaching experience and has worked as a program officer for the National Service Scheme for many years. In addition, he has also been socially active in various fields, such as rural development, women empowerment, de-addiction environment conservation and has been honored with several national and international awards for his social work.

He has been awarded two international and two national academic award. He edited more than 56 international journals and 15 national level books. Here he has also worked as a treasurer of Marathi Samajshastra Parishad Maharashtra. However, he has presented his research papers in various conferences/seminars. His research papers have been published in various national and international journals and books. He is a counselor, mentor and educator.

ISBN 978-81-974702-8-8

9 788197 470288

ISBN : 978-81-974702-8-8

**• Socio Economic and Educational Condition
of Women**

Dr. Suvarna S. Madar, Dr. Baliram Pawar

© The Author

• Publisher

Sanskriti Publication

Gaikwad Building, Ganesh Nagar,

Old Ausa Road, Latur

• Type Setting :

Vikas Dhamale

• Cover Page:

Chandrakant B. Kamble

• Printer :

Indovision Offset Printing & Binding

LIC Colony, Latur. - 413512

• First Edition : June 2024

• Price : 250/-

Note : All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed, transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher or the Author.

INDEX

Sr. No.	Name of Chapter	Page No.
1	Women's Participation in Sports: Achievements and Obstacles in India Dr. Chetan K. Jiwani	1
2	The Impact of Government Policies on Women Education and Empowerment Dr. Kamal Kumar Bharadwaj	14
3	Political Participation of Women In India - How Far We Have Come Dr. Arti Bhatnagar	25
4	A Brief Review- Health And Nutritional Status of Indian Female Dr. Renu Mathur	32
5	The Challenges of Women Education and Way to Overcome in India Suman Paul, Pintu Sarkar	37
6	Women's Education and Social Status Dr. S. Abdul Jabbar	43
7	Women Empowerment in India-Current Scenario Dr. Trupti K. Patel	51
8	Role of Women in the Verses of Sri Guru Nanak DevJi Dr. Ekta Sharma	59
9	A Study on Various Issues and Challenges Faced by Women in Indian Perspective Tania Bhadury	65

Sr. No.	Name of Chapter
10	The Rise of Indian Women in Science and Technology Pinki Gupta
11	The Status of Women in Chhattisgarh Dr. Sarika Sinha
12	Women and Labour Law in India: Problems and Prospects Dr. Manisha Sureshchandra Araj
13	Challenges And Struggles Faced By Women Of Rural Area In India Shital P. Dharmik, Pranita D. Ashtankar
14	The Role of Women in Present Society and Their Struggles Dr. Anjana Agarwal

Challenges And Struggles Faced By Women Of Rural Area In India

Shital P. Dharmik

*Assistant Professor, Dept. of Zoology
Matoshri Ashatai Kunawar A C S Women's College,
Hinganghat Dist. Wardha, Maharashtra, India*

Pranita D. Ashtankar

*Assistant Professor, Dept. of Zoology
Matoshri Ashatai Kunawar A C S Women's College,
Hinganghat Dist. Wardha, Maharashtra, India*

Introduction:

A woman is the most beautiful piece of art created by God. It is as fragile as it is tough! She is "Gentle as gentle as wild!" There is no work in the world that a woman cannot do. That's why nature has given her the Boon of creation i.e., renewal. Though she is fickle as shallow water, in difficult time she can handle the situation very well.

But is a woman's life really that simple? If we go to find the answers to this question, the answer of every woman in the world will be "NO". Because even though every woman's journey is different, the struggle is the first step in everyone's life. Every woman is always fighting for her family, for her survival or even to cope with the situation. Women engage themselves in the service of their husbands and children from the time they woke up in the morning to the time they sleep at night. Women perform the responsibilities of utmost devotion towards the family, but all this while neglecting their health along with adequate exercise, and then face health problems as they grow older.

India is a male-dominated country since ancient times. In Indian culture, the woman has been given the status of Goddess but even so, a woman is not given freedom of decision here. The struggle begins from her home. A woman has to hurt the hearts of her family members sometimes to preserve her existence. Not only this, but also outside the home, she has to prove herself at different levels in social, economic, and different fields.

The challenges in front of women in rural areas are usually different from challenges in urban areas. Lack of education and superstition has a large influence on society. Also, in rural society, the concept of "Hearth and Child" has been rooted for a long time for a

woman. Due to the influence of this concept, it has become very difficult for a woman in rural areas to preserve their existence and maintain their independence intact.

If the health of every woman in the country is good, it can result in the overall development of the country. The development of women in our country starts from childhood and it is necessary to wake up and create health and sensitivity about them in society. While surviving in society, women have to face various problems. Some of those problems are mentioned here.

Female Feticide:

Superstitions usually have a great influence in rural areas. Also, the son is the "Lamp of the Race." To inherit wealth, pregnant women in rural areas are still secretly diagnosed with the gender of the fetus, and if the fetus is a girl child, abortion also takes place. Because of this, repeated abortions of some women were done. Due to this, health problems were arising for women in rural areas. Sometimes this can kill a particular woman.

Problems with Education:

Rural areas lack higher education. If a girl is born, her family would have worried about her marriage from her birth. That is probably why parents in rural areas make financial provisions for the girl's marriage rather than a girl's education. Also, in case, if a girl becomes highly educated, it will be difficult for her to get an equally highly educated husband, so parents in rural areas are confused about higher education for girls.

Dowry System:

Although the Government has banned the giving or taking of dowry, the dowry system is widely practiced in rural areas in terms of money or expensive gadgets. Due to this, parents of many girls have to face financial hardships. Also, many women are victims of domestic violence and dowry due to not being able to pay dowry even after marriage.

Lack of freedom of Decision making:

Due to the influence of patriarchal Culture in rural areas, women have to depend on the men in the home even to take small decisions in their lives. Also, most women consider if necessary to consult the men

of the family and society while doing jobs and business. If this is not done or if a woman takes her own decisions, she has to face new problems because of hurting the male ego.

Increasing cases of Rapes:

In rural areas, the Female versus Male ratio is decreasing largely due to female feticide. As a result, the rate of rapes is increasing. The problems of raped girls are also different. They got harassed physically, mentally, and emotionally in society. The raped girl goes into mental depression and sometimes commits suicide. Also, if she has siblings, they have to face social criticism.

Health Problems:

According to Vedic reasons, 20 to 30 years of age are suitable only for childbirth. Earlier every woman had to go through 5 to 6 deliveries. Childbirth had taken place in homes, and sometimes due to this, stillbirths or the death of the mother had been taking place. Now even if there is bleeding during delivery, the maternal and infant mortality rates now decreased due to the availability of blood.

In rural areas, joint families are found most of the time. So, many people live together in the house. Due to this, women in the house spend all their time doing household chores and working for so many people without giving attention to their health. This causes health problems in them. Lacks of exercise, unbalanced, untimely diet, and stress are all factors that are dangerous for a woman's health. Now-a-days imbalances in the thyroid, as well as reproductive hormones, have increased the incidence of PCOD, PCOS, and infertility in women but unfortunately the women in rural areas haven't any idea about it due to lack of knowledge.

Economic Problems:

In rural areas, women are completely or partially dependent on men for financial matters at home. In case, a woman in the house is self-dependent, she doesn't have the freedom to make important financial decisions.

Social Problems:

In our Society, women who are sexually abused, divorced, raped, single parents, or independent women are considered "available" by men. In rural areas, such women are treated with humiliation by the

men in Society. Due to this, woman's confidence decreases and they become victims of mental depression.

Freedom of Family Planning:

In some places in rural areas, even today woman's opinion about family planning is not considered. As a result, women have to face multiple births at a very young age, which causes the deterioration of their health. Due to shame, many women in rural areas do not discuss their health problems with their family members or doctors. Therefore, they became victims of breast cancer and many other sexually transmitted diseases and suffered physically as well as mentally.

Result and Discussion:

Due to the current changing lifestyle woman are facing diseases such as breast cancer, ovarian cancer, and cervical cancer. In this stressful life, women must pay attention to their health along with work. Women in India who work shoulder-to-shoulder with men are not noticed as much as they want. This survey has revealed that about 30% of women in the city are at risk of breast cancer. Currently, women are actively participating in all fields, progressing in politics, education, and government jobs. There is a Reservation quota for women in all these places to encourage their development and progression. Even though they spent half of their lives in the kitchen, after everyone's meal, there is enough to eat and nothing should be wasted. Today's woman is not coming out of the mentality of ending even in the 21st Century.

Now-a-days women are not immune to the problem of malnutrition, but if we take the example of a pregnant woman, the nutrition she receives during pregnancy is not adequate. Pregnant women in rural and undeveloped areas are very poor. Still many deliveries are done at home in tribal area. There are no doctors available to those women.

Due to the increase in female feticide rates in the last few years, gender screening has to be banned. Sometimes the baby might be born malnourished. If the mother is malnourished then the newborn baby is not getting enough nourishment and then how her baby's growth and development will take place and body's immunity will be developed?

For this, women need to take a proper diet and exercise according to their age. Women should consume leafy vegetables, peanut-jaggery laddoos, dates, figs, pomegranates, etc. to prevent anemia. After the age of 30-40, women should regularly check their blood sugar level, blood pressure, breast cancer, and cervical cancer by a gynecologist. If we want to avoid the consequences in future life due to irregularity in girls' problems, and their excess weight gain or undernourishment, it is necessary to take a proper diet, exercise, necessary health check-ups and guidance from gynecologists.

It is the responsibility of mothers and school teachers to guide the girls regarding menstruation and maintenance of hygiene. After the cessation of menstruation due to the low amount of Calcium in the bones, bone stiffness increases. This causes problems such as knee pain, and back pain. So, women after the age of 50 should take calcium and multivitamins supplements under medical supervision.

Due to social norms, superstitions, lack of medical facilities, and neglect of personal health, neglect of women's health is increasing the incidence of diseases among women. Hence, there is a need of future to study about women's problems more precisely so that they don't have to face these problems again and again. The more competent and strong women will be prepared to face challenges in their lives. This will surely help our country to go on the path of progress.

References

- 1) Malhotra, S., & Shah, R. (2015). Women and mental health in India: An overview. *Indian journal of psychiatry*, 57(Suppl 2), S205.
- 2) Kumari, V. (2014). *Problems and challenges faced by urban working women in India* (Doctoral dissertation).
- 3) Dashora, K. B. (2013). Problems faced by working women in India. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 2(8), 82-94.
- 4) Bhat, R. A. (2015). Role of Education in the Empowerment of Women in India. *Journal of Education and Practice*, 6(10), 188-191.
- 5) James, B. S., Shetty, R. S., Kamath, A., & Shetty, A. (2020).

Household cooking fuel use and its health effects among rural women in southern India—A cross-sectional study. *PloS one*, 15(4), e0231757.

- 6) Visaria, L., Jejeebhoy, S., & Merrick, T. (1999). From family planning to reproductive health: challenges facing India. *International family planning perspectives*, S44-S49.
- 7) Puthuchira Ravi, R., & Athimulam Kulasekaran, R. (2014). Care seeking behaviour and barriers to accessing services for sexual health problems among women in rural areas of Tamilnadu state in India. *Journal of sexually transmitted diseases*, 2014.
- 8) Patil, S. N., Wasnik, V., & Wadke, R. (2009). Health problems amongst adolescent girls in rural areas of Ratnagiri district of Maharashtra, India. *J Clin Diagn Res*, 3(5), 1784-90.
- 9) Hammer, J. S. (1996). *Improving women's health in India*. The World Bank.
- 10) Iyengar, K. (2012). Early postpartum maternal morbidity among rural women of Rajasthan, India: a community-based study. *Journal of Health, Population and Nutrition*, 213-225.
- 11) Yadava, K. N. S., Yadava, S. S., & Vajpeyi, D. K. (1997). A study of aged population and associated health risks in rural India. *The International Journal of Aging and Human Development*, 44(4), 293-315.